

ks. dr hab. Paweł Podeszwa, prof. UAM
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Teologiczny
Zakład Teologii Historycznej

Recenzja rozprawy doktorskiej

Karolina Olszewska, *Imperatywy jako narzędzie formacji chrześcijan w Apokalipsie św. Jana*, Toruń 2021, ss. 248.

Praca doktorska napisana w Katedrze Teologii Historycznej
Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu
pod kierunkiem ks. prof. dr. hab. Dariusza Koteckiego.

Pismem z dnia 6 maja 2021 roku (WT/V/2020/2021) zostałem poproszony o przygotowanie recenzji rozprawy doktorskiej pani mgr lic. Karoliny Olszewskiej.

Recenzja składa się z pięciu części: 1) omówienie zagadnienia badawczego oraz struktury pracy; 2) ocena merytoryczna rozprawy; 3) ocena formalna pracy; 4) proponowane zagadnienia do dyskusji; 5) konkluzja zawierająca wniosek do Rady Dyscypliny Nauki Teologiczne Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

1) Zagadnienie badawcze oraz struktura pracy

Autorka recenzowanej rozprawy doktorskiej podejmuje interesujące zagadnienie roli imperatywów jako narzędzi formacji wyznawców Jezusa w Apokalipsie Janowej. Analizując wszystkie imperatywy ostatniej Księgi Nowego Testamentu, dochodzi do słusznego wniosku, że 44 z 96 zostały „użyte w celu formacji wspólnoty” (s. 10). Celem rozprawy jest zatem omówienie ich oraz odpowiedź na następujące pytania: „jaką rolę odgrywają imperatywy w konkretnej sytuacji Kościoła, jakie mają znaczenie, w jakiej kondycji są ich adresaci, kogo można uważać za formatora oraz jaki będzie efekt zastosowania się bądź niezastosowania do tych wezwań” (s. 10).

Aby osiągnąć jasno i precyzyjnie wyznaczony cel badawczy Autorka proponuje następującą strukturę dysertacji: po stronie tytułowej, spisie treści (s. 1-5), wykazie skrótów (s. 6-8); wstęp (s. 9-16); rozdział I „Proces formacji w Piśmie Świętym” (s. 11-54), który składa się z 3 paragrafów; rozdział II „Teoria imperatywów a imperatywy w Apokalipsie św. Jana” (s. 55-87), zawierający 4 paragrafy; rozdział III „Imperatywy formacyjne w Ap 2,1-3,22” (s. 88-169), składający się z 9 paragrafów; rozdział VI „Imperatywy formacyjne w Ap 4,1-22,21” (s. 170-219), posiadający 10 paragrafów; zakończenie (s. 220-224), streszczenie (s. 225-227), summary (s. 228-230), spis tabel (s. 231), spis ilustracji (s.332) oraz bibliografia (s. 233-248).

2) Ocena merytoryczna rozprawy

Recenzowaną rozprawę otwiera „Wstęp” (s. 9-16), w którym Doktorantka najpierw wyjaśnia motywy podjęcia zagadnienia oraz jasno i precyzyjnie określa cele badawcze swojej pracy. Od początku czytelnik zostaje zatem odpowiednio poinformowany, na jakie pytania ma zamiar odpowiedzieć przygotowana dysertacja. Po sformułowaniu zagadnień badawczych, które ogniskują się wokół trzech zasadniczych kwestii: 1) roli imperatywów w sytuacji egzystencjalnej wspólnoty i kondycji życiowej ich odbiorców; 2) odpowiedzi na pytanie, kto jest formatorem wspólnoty; 3) ukazanie jaki będzie zamierzony i oczekiwany efekt formacji w przypadku zastosowania się do wezwań i ewentualnie jakie konsekwencje niesie ze sobą niezastosowanie się do nich. Doktorantka syntetycznie opisuje stan dotychczasowych badań „dotyczący imperatywów i ich występowania w Biblii Greckiej, a szczególnie w Nowym Testamencie” (s. 10). Po przywołaniu najważniejszych publikacji (Popowski), także tych dotyczących Apokalipsy (Kotecki, Manunzo, Podeszwa, Bogacz) słusznie stwierdza, że zaproponowana tematyka imperatywów jako narzędzi formacji chrześcijan w Apokalipsie jest nowa i oryginalna, gdyż brakuje monografii „zarówno w polskiej jak i zagranicznej literaturze biblijnej, która łączyłaby zagadnienie imperatywów i formacji chrześcijańskiej w Ap” (s. 11). Prezentacja dotychczasowego stanu badań została udokumentowana odpowiednimi i wystarczającymi odniesieniami bibliograficznymi.

W kolejnej części „Wstępu” Autorka opisuje obraną metodę: „Egzegezując teksty Ap przyjmuję, że księga ta przeszła długą drogę redakcji, jednak do analiz wykorzystam tekst Ap, jaki jest dostępny dzisiaj. Zastosuję zatem synchroniczne podejście do tekstu. Zostanie on poddany analizie typu literackiego, polegającej na szukaniu sensu i znaczenia poszczególnych wyrazów, formuł, fraz i całych obrazów opartych na paralelach biblijnych, mikro- i makrokontekście w ramach księgi oraz terminologii czy strukturze. W niektórych analizach wykorzystam także metody podejścia diachronicznego, takie jak: krytyka form, krytyka gatunków literackich czy krytyka historyczna” (s. 12). Autorka wskazuje także dwa zasadnicze klucze, którymi się posłuży w przedstawianiu imperatywów jako narzędzi formacji. Jak pisze, „1) analizując konkretną perykopę będę stawiała pytania wynikające z rozumienia formacji jako procesu, w którym osoby są kształtowane przy pomocy odpowiednich narzędzi, ku określonymu celowi, a zatem: kto formuje, kogo, jakimi narzędziami i w jakim celu; 2) kolejność stawiania tych pytań będzie wynikała każdorazowo ze struktury perykopy” (s. 13). Zaznacza także, że w swoich badaniach uwzględni strukturę Apokalipsy, zaproponowaną przez U. Vanniego, a zmodyfikowaną nieco przez D. Koteckiego: prolog (1,1-8), część epistolarna (1,8-3,22), wizje (4,1-22,5), epilog (22,6-21). Następnie wymienia kryteria, które należy przyjąć, aby poprawnie interpretować Apokalipsę, zwłaszcza biorąc pod uwagę wszechobecny symbolizm Księgi i wszystkie wynikające z tego konsekwencje (s. 13). Doktorantka słusznie zwraca uwagę, że mamy w Apokalipsie do czynienia z specyficzną releksją Starego Testamentu, co wymaga także zastosowania analizy kanonicznej (kontekstualnej), uwzględniającej jedność Biblii (s. 14).

Trzeba zauważyć, że wszystkie przyjęte założenia są jak najbardziej poprawne i odpowiednie, a ich uwzględnienie wydaje się wręcz konieczne do poprawnego studium egzegetyczno-teologicznego Apokalipsy Janowej.

Ostatnia część „Wstępu” została poświęcona syntetycznej prezentacji struktury rozprawy oraz zawartości kolejnych rozdziałów dysertacji.

„Wstęp” został napisany jasno i logicznie. Zawiera wszystkie niezbędne elementy: uzasadnienie wyboru tematu, określenie zagadnień badawczych, omówienie *status quaestionis*, wyjaśnienie obranych i zastosowanych metod badawczych oraz kryteriów i kluczy interpretacyjnych oraz zwięzłą, ale jednocześnie wystarczającą prezentację struktury pracy wraz z zawartością poszczególnych rozdziałów i paragrafów.

Pierwszy rozdział, „Proces formacji w Piśmie Świętym”, ma charakter wprowadzający i jest poświęcony zagadnieniu formacji w Biblii. Doktorantka słusznie rozpoczyna od zdefiniowanie samej „formacji” oraz kluczowych pytań, które towarzyszą temu procesowi: kto jest formatorem?; kogo dotyczy formacja?; jaki jest jej zasadniczy cel?; przy pomocy jakich narzędzi się dokonuje? Następnie został scharakteryzowany proces formacji w ST: Pięcioksiąg, księgi historyczne (dzieło deuteronomisty, kronikarza, księgi historyczno-dydaktyczne), księgi prorockie; księgi mądrościowe. W paragrafie trzecim natomiast to samo zagadnienie zostało ukazane w świetle Nowego Testamentu: księgi historyczne (Mt, Mk, Łk, J, Dz), księgi dydaktyczne (listy apostołskie), księga prorocka (Ap).

Zaproponowane omówienie jest syntetyczne, bazujące na najbardziej reprezentatywnych tekstach poszczególnych tradycji biblijnych. Ponieważ Autorka przywołuje szereg tekstów biblijnych, ich omówienie jest ogólne, choć zasadniczo wystarczające do uchwycenia specyfiki formacji według poszczególnych tradycji biblijnych. Może pewny niedosyt pozostaje po lekturze części dotyczącej ksiąg mądrościowych Starego Testamentu (2.4), gdzie przecież temat formacji w różnych jej wymiarach jest tam bardzo często poruszany. W każdym razie Autorka stara się na podstawie przytaczanych tekstów konsekwentnie odpowiadać na postawione na początku pytania, odnoszące się do procesu formacji. Należy docenić także, że każdy punkt kończy się podsumowującą refleksją, która pozwala czytelnikowi zapamiętać najważniejsze wnioski z prowadzonych analiz.

Pierwszy rozdział stanowi konieczne wprowadzenie w biblijne rozumienie formacji oraz pozwala ukazać zarówno ciągłość, jak i specyficzną nowość imperatywów formacyjnych Apokalipsy w kontekście całokształtu procesu formacyjnego obecnego w Piśmie Świętym.

Drugi rozdział, „Teoria imperatywów a imperatywy w Apokalipsie św. Jana”, zawiera bardzo wartościową prezentację założeń teoretycznych, dotyczących czasowników w trybie rozkazującym. Doktorantka słusznie rozpoczyna od problematyki definicji (teorii) imperatywów i ich klasyfikacji (klasyczna, ze względu na diatezę, ze względu na podejście filozoficzno-logiczne). W trzecim paragrafie zostały natomiast omówione trudności w budowaniu teorii imperatywów: relacje pomiędzy trybem rozkazującym a innymi trybami, rozróżnienie pomiędzy imperatywami w aoryście a w czasie teraźniejszym (rozstrzygnięciu temu towarzyszy omówienie takich zagadnień jak: teoria aspektu, paradygmat filozoficzno-logiczny i etnograficzno-opisowy oraz teoria relewancji), liczbą pojedynczą a mnogą, drugą a trzecią osobą, stroną czynną a stroną bierną. Po tej teoretycznej części poświęconej imperatywom w ogólności, Doktorantka wymienia wszystkie imperatywy występujące w Apokalipsie (razem jest ich 96). Z zestawienia wynika, że „że wypowiedzi imperatywnych w sekcji listów (por. Ap 1,4-3,22) jest 33, w sekcji wizji (por. Ap 4,1-22,15) jest ich 57, a w

epilogu (por. Ap 22,6-21) 6” (s. 83). Następnie ustala, że zgodnie z przyjętymi kryteriami procesu formacyjnego, 44 imperatywy są skierowane do wspólnoty i mają charakter formacyjny. One będą przedmiotem szczególnego zainteresowania w kolejnych rozdziałach. Tę część dysertacji zamykają wnioski z aplikacji teorii imperatywów do występujących wypowiedzi imperatywnych w Apokalipsie św. Jana.

Rozdział jest zredagowany bardzo poprawnie i ma logiczną strukturę. Rozważania teoretyczne (miejscami niełatwe) wydają się jednak konieczne dla zrozumienia istoty samych imperatywów oraz ich znaczeń i ról, jakie mogą mieć w różnego rodzaju wypowiedziach. Doktorantka cytuje sporo fachowej literatury. Mimo że zagadnienie wydaje się bardzo teoretyczne, sposób prezentacji omawianych treści zasługuje na uznanie. Także sama analiza imperatywów w Apokalipsie jest poprawna i bardzo „przejrzysta”, także dzięki sporządzonym tabelom. Na uwagę zasługuje także ostatni punkt rozważań. Jest on co prawda bardzo syntetyczny, ale pozwala zrozumieć, w jaki sposób omówione wcześniej teorie imperatywów można zaaplikować do imperatywów Apokalipsy, aby ustalić ich znaczenie i funkcje formacyjne wspólnoty, do której są skierowane.

Kolejne dwa rozdziały stanowią zasadniczą część pracy, gdyż zawierają egzegezę imperatywów Apokalipsy, zgodnie z przyjętą, za Vannim i Koteckim, strukturą Księgi.

Trzeci rozdział, „Imperatywy formacyjne w Ap 2,1-3,22”, rozpoczyna się wprowadzeniem przedstawiającym podstawowe zagadnienia literackie, dotyczące Listów do siedmiu Kościołów Apokalipsy: symbolizm liczby siedem, gatunek literacki oraz charakterystyczna struktura poszczególnych Listów (adresat, autoprezentacja Jezusa, osąd, wezwanie szczegółowe, wezwanie ogólne, obietnice dla zwycięzcy). Struktura ta została następnie uwzględniona w analizie poszczególnych imperatywów formacyjnych, które pojawiają się w obrębie kolejnych Listów do Kościoła w: Efezie (2,1-7), Smyrnie (2,8-11), Pergamonie (2,12-17), Tiatyrze (2,18-29), Sardes (3,1-6), Filadelfii (3,7-13) i Laodycei (3,14-22). Trzeba zauważyć i docenić, że analiza poszczególnych imperatywów każdorazowo jest dobrze osadzona w kontekście Listów. Doktorantka nie zapomina o postawionych pytaniach, związanych z procesem formacji. Jak słusznie zauważa: „na interpretację wyrażenia imperatywnych ma wpływ zarówno osoba formatora a także siedlisko życiowe adresatów” (s. 92), stąd najpierw skupia swoją uwagę na osobie formatora (autoprezentacja Jezusa), a następnie omawia sytuację wspólnoty, która podlega procesowi formacji, odsyłając czytelnika do uznanych monografii poświęconych tej problematyce (Barclay, Bogacz, Hemer, Jańczuk, Jastrzębowska, Klinkowski, Knapp, Ramsay, Sieg, Tkacz, Witkowski). Dalej, omawia narzędzia formacji. W Listach do siedmiu Kościołów są to przede wszystkim wezwania szczegółowe. Doktorantka próbuje także dać odpowiedź na pytanie: dlaczego zostały użyte właśnie takie narzędzia formacji wobec konkretnego Kościoła? W końcowej części rozważań Autorka dysertacji wskazuje efekt zastosowania lub niezastosowania narzędzi formacji, którym odpowiednio jest nagroda lub kara. Taki sposób prowadzenia badań imperatywów, występujących w Listach do siedmiu Kościołów Apokalipsy, wyznacza także konsekwentnie zachowany schemat omówienia poszczególnych Listów, na który składają się cztery podparagrafy: 1) autoprezentacja Jezusa (podmiot formujący); 2) kondycja wspólnoty danego Kościoła; 3) wezwanie skierowane do Kościoła, zawierające imperatywy formacyjne; 4) efekt

procesu formacji. Ostatni paragraf (dziewiąty, w dysertacji omyłkowo numerowany jako ósmy, zarówno w spisie treści, jak i samej pracy (s. 3, 165); podobnie zresztą niepoprawnie jest numerowany w spisie treści i korpusie pracy paragraf czwarty „List do Kościoła w Pergamonie”, s. 2, 121) trzeciego rozdziału poświęcony został omówieniu wezwania ogólnego: „Kto ma ucho do słuchania niech usłyszy” (2,7.11.17.29; 3,6.13.22), stanowiące powtarzającą się część wspólną każdego z siedmiu Listów do Kościołów.

Zaproponowana egzegeza jest rzeczowa i poprawna. Bazuje na analizie lingwistycznej (morfologia i syntaksa) oraz semantycznej, uwzględniającej perspektywę intertekstualną oraz intratekstualną. Doktorantka z dużym powodzeniem wykorzystuje słowniki, leksykony biblijne oraz komentarze i opracowania, do których poprawnie odsyła czytelnika w przypisach. Może dziwić jedynie, że Doktorantka nie konsultowała (przynajmniej nie wymienia w przypisach i bibliografii końcowej) monografii: P.F. Szymański, „Czynny” w dialogu homiletycznym według *Listów do siedmiu Kościołów Księgi Apokalipsy św. Jana (Ap 2-3)*, Toruń 2011.

Charakterystycznym rysem prowadzonej egzegezy poszczególnych Listów, co należy docenić i podkreślić, jest nie tyle całościowe ich wyjaśnienie, ale rzeczowa analiza bezpośrednich kontekstów literackich i teologicznych imperatywów formacyjnych, co jest całkowicie zgodne z tematem dysertacji i pytaniami badawczymi postawionymi na początku rozprawy. Stawiane wnioski teologiczne są wyważone i poprawne. Jedynie w niektórych miejscach sugeruję większą precyzyjność w formułowaniu konkluzji, zwłaszcza jeśli wiążą się one z trudnymi kwestiami teologicznymi. Jako przykład można zacytować interpretację Mt 22,1-14 w kontekście Ap 3,11, gdzie Doktorantka stwierdza: „Fragment ten, to przypowieść o uczcie królewskiej. Władca zaprasza na wesele swojego syna najpierw przyjaciół, przez których w tej paraboli możemy rozumieć Żydów. Mimo, że za pierwszym razem mu odmawiają, król nie zraża się i zaprasza ich ponownie. Oni jednak po raz kolejny go lekceważą, a niektórych z jego sług nawet zabijają. Tak Żydzi postąpili z prorokami i apostołami. Przez brak skorzystania z zaproszenia, wykorzystania należnego sobie miejsca przy królewskim stole, nie są oni już mile widziani w oczach władcy. Można powiedzieć, że Żydzi, którzy nadal czują się wybrani i uprzywilejowani kłamią, bo odrzucili Boży plan odkupienia (por. Ap 3,9). Król więc postanowił zaprosić tych, których sługi spotkają na swojej drodze. Przez nich możemy rozumieć wszystkich, którzy usłyszeli słowo zaproszenia i postanowili na nie odpowiedzieć” (s. 156). W interpretacji Autorka zastosowała zbyt daleko idące uogólnienie terminu „Żydzi”. Trzeba wziąć pod uwagę kontekst Mt 22,1-14, który jest przypowieścią Jezusa, wypowiedzianą do „wyższych kapłanów i faryzeuszów” (21,45) oraz wskazówkę Papieskiej Komisji Biblijnej, że „spór Mateusza nie dotyczy Żydów branych jako ogół” (Papieska Komisja Biblijna, *Naród żydowski i jego Święte Pisma w Biblii chrześcijańskiej*, Kielce 2002, nr 70, s. 137). Precyzyjność interpretacji jest też bardzo ważna w kontekście dialogu katolicko-judaistycznego.

Rozdział czwarty dedykowano drugiej części Apokalipsy, to znaczy wizjom, a także epilogowi Księgi. Nosi on tytuł: „Imperatywy formacyjne w Ap 4,1-22,21”. Składa się z dziesięciu paragrafów, zawierających egzegezę następujących fragmentów: 1) opisu Dwóch Świadców, ich działalności, śmierci i wstąpienia do nieba (11,3-13); 2) wezwania do radości mieszkańców nieba (12,10-12); 3) zaproszenia do słuchania tego, kto ma ucho (13,9-10); 4) wezwania skierowanego do tego, kto ma rozum (13,18); 5) imperatywów skierowanych do

siedzących na ziemi (14,6-7); 6) wypowiedzi imperatywnych skierowanych do ludu Boga (18,4-8), 7) wezwania do nieba, świętych, apostołów i proroków (18,20); 8) wezwania do sług Boga (19,5); 9) wezwania wybrzmiewającego w czasie godów Baranka (19,6-8); 10) imperatywów występujących w dialogu liturgicznym, zamykającym Księgę (22,6-21). Także w tej części pracy Doktorantka jest bardzo konsekwentna jeśli chodzi o sposób prezentacji omawianego materiału. Każdy paragraf zbudowany jest z czterech podparagrafów dotyczących podmiotu formującego, przedmiotu formowanego, imperatywów jako narzędzi formacji oraz efektów formacji. Przeprowadzona egzegeza jest poprawna, choć miejscami dość ogólna i mniej szczegółowa, porównując z poprzednim rozdziałem. Trzeba jednak zauważyć, że Doktorantka wydobyla w tekstu Apokalipsy wszystkie istotne elementy, które stanowią przedmiot zainteresowania niniejszej dysertacji.

Podsumowując oba rozdziały egzegetyczne pracy warto podkreślić, że Autorka poprawnie wykorzystała obrane metody pracy z tekstem oraz uwzględniła założenia, o których pisała wcześniej we „Wstępie” rozprawy: „Dokonanie właściwej interpretacji ostatniej księgi NT, a przez to należyte zaprezentowanie imperatywów jako narzędzi formacji, jest uzależnione od użycia czterech kryteriów: 1) kontekstem dla Ap jest liturgia i księga ta została dana zgromadzeniu liturgicznemu celebrującemu zmartwychwstałego Chrystusa; 2) Ap nie jest materiałem informacyjnym, lecz formującym mentalność wspólnoty przez refleksję nad tekstami ST w kluczu chrystologicznym; 3) naturalnym narzędziem komunikacji w Ap jest symbolizm, ponieważ księga ta należy do apokaliptyki; 4) interpretacji Ap nie można oderwać od *Sitz im Leben* wspólnoty” (s. 13).

Na podkreślenie zasługuje także fakt, że Doktorantka nie tylko respektuje wyjątkowość literacką i teologiczną ostatniej Księgi Nowego Testamentu, ale także z dużym szacunkiem podchodzi do prowadzonych wcześniej badań, co zresztą jest też zgodne z założeniami wyrażonymi we „Wstępie” (s. 16). Nie oznacza to oczywiście bezkrytycznego przywoływania wyników badań innych autorów. Nieraz Doktorantka wchodzi w krytyczną polemikę z poglądami innych komentatorów (np. s. 197-198), proponując także własne interpretacje i rozwiązania (s. 173, 178).

Zaproponowana analiza jednoznacznie prowadzi do słusznej konkluzji, że „imperatywy towarzyszą całej drodze Kościoła. Są remedium na jego problemy, umocnieniem dla tych, którzy tego potrzebują, wezwaniem, dla tych, którzy dopiero mają stać się Kościołem, poleceniem dla tych, którzy trwają wiernie przy Bogu czy wreszcie autoformacją przy końcu drogi. Dla zgromadzenia liturgicznego stają się prowokacją do przyjęcia słów Ap i zastosowania ich w swoim życiu” [...] są narzędziami formacji całej wspólnoty Kościoła. Dzięki nim proces ten nabiera bardziej radykalnego charakteru, ale także służą one jako swoiste drogowskazy postępowania, dzięki którym Kościół może rozwijać się na drodze formacji (s. 227).

„Zakończenie” pracy w sposób syntetyczny, a jednocześnie jasny i rzeczowy, zbiera rezultaty osiągniętych badań w poszczególnych rozdziałach dysertacji.

3) Ocena formalna pracy

Recenzowana rozprawa posiada bardzo logiczną i spójną strukturę. Na uznanie zasługuje fakt, każdy rozdział poprzedzony jest krótkim wstępem, w którym Doktorantka informuje czytelnika o swoich zamiarach badawczych oraz najważniejszych elementach struktury poszczególnych rozdziałów rozprawy. Każdy rozdział posiada także konkluzje, które w syntetyczny sposób zbierają wyniki dotychczasowych badań, co znacznie ułatwia czytelnikowi poruszanie się w analizowanym materiale i wnioskach badawczych.

Przypisy zostały sporządzone bardzo rzetelnie i konsekwentnie. Autorka poprawnie stosuje zapis skrócony dla pozycji wcześniej cytowanych. Zarówno przypisy, jak i bibliografia końcowa, wymownie świadczą, że Doktorantka wykorzystwała bogatą literaturę, także obcojęzyczną. Cytuje bardzo wiele poważnych opracowań, komentarzy i artykułów, które podejmują wprost lub pośrednio kwestie literackie i teologiczne omawianych perykop.

Rozprawa została napisana poprawnym językiem, komunikatywnym i zrozumiałym, także dla czytelnika, który nie jest bibliistą czy teologiem, co jest niezwykle ważne w przypadku publikacji. Na uznanie zasługuje także fakt, że liczne odniesienia do tekstów oryginalnych podane zostały w transkrypcji, co umożliwia lekturę także nieznającym języka oryginalnego.

Styl pracy jest zasadniczo poprawny, choć zdarzają się pewne powtórzenia, które należałoby wyeliminować (np. s. 39-40 zbyt częste użycie zaimka względnego „który”; s. 215 kilkakrotne „można”, itd.).

Także szata graficzna jest bardzo staranna i nie budzi zastrzeżeń. Znalazłem nieliczne tak zwane „literówki” (np. s. 215 pisownia „sprawiedliwość”). Jestem przekonany, że przy publikacji pracy (bo z pewnością warto ją opublikować!) uważna korekta autorska i redaktorska wyeliminuje te w sumie nieliczne błędy. Drobne uchybienia w omawianej pracy, także te wspomniane wcześniej związane z numeracją paragrafów w trzecim rozdziale pracy, zdarzają się raczej rzadko i mają charakter oczywistych przeoczeń. W żadnym stopniu nie umniejszają one walorów naukowych recenzowanej dysertacji.

4) Proponowane zagadnienia do dyskusji

Pierwsze zagadnienie:

Wielu komentatorów Apokalipsy podkreśla, że ma ona charakter na wskroś liturgiczny, który stanowi jeden z fundamentalnych i najbardziej fascynujących aspektów Księgi. Znany francuski egzegeta P. Prigent wyraził to w często przywoływanym zdaniu: „księga ta żywi się liturgią” (*Apocalypse et liturgie*, Neuchâtel 1964, s. 10). Natomiast włoska autorka M.L. Rigato pisze wręcz o „tęsknocie za utraconą świątynią” autora Apokalipsy (*Giovanni: l'enigma il Presbitero il culto il Tempio la cristologia*, Bologna 2007, s. 309). Jaka jest zatem rola liturgii (świętynnej czasów Starego Testamentu i chrześcijańskiej) w procesie formacji wspólnoty?

Drugie zagadnienie:

Znane jest twierdzenie kard. G. Ravasiego, że „symbolizm jest jakby płaszczem, który rozciąga się nad wszystkimi stronnicami Apokalipsy” (G. Ravasi, *Apokalipsa*, Kielce 2002, s. 9). Nawet pobieżna lektura ostatniej Księgi Nowego Testamentu pozwala zauważyć, iż „mamy do czynienia z prawdziwym arsenalem obrazów, porównań, znaków, symboli, metafor, które często bywają zaczerpnięte z Biblii” (tamże). Proszę krótko scharakteryzować możliwe źródła symbolizmu Apokalipsy, przywołując także konkretne przykłady ich zastosowania.

5) Konkluzja z wnioskiem do Rady Dyscypliny Nauki Teologiczne Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu

Recenzowana rozprawa doktorska stanowi nowatorski i ważny wkład naukowy w badania literackie i teologiczne Apokalipsy Janowej. Dysertacja zasługuje na wysoką ocenę, zarówno za wybór tematu, jak i za przyjęty sposób badania zagadnienia oraz konsekwentną realizację. Prowadzone analizy egzegetyczne i teologiczne, poprzedzone dojrzałą refleksją na temat teorii imperatywów, liczne odsyłacze do literatury fachowej oraz formułowanie komplementarnych wniosków egzegetycznych i teologicznych prowadzą do przekonania, że Doktorantka dobrze opanowała warsztat biblisty. Jestem przekonany, że przedstawiona rozprawa, zarówno pod względem merytorycznym jak i też formalnym, spełnia wszystkie wymagania stawiane pracom doktorskim przez obowiązującą ustawę o stopniach naukowych i dlatego wnioskuję do Rady Dyscypliny Nauki Teologiczne Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu o podjęcie dalszych etapów przewodu doktorskiego pani mgr. lic. Karoliny Olszewskiej.

Poznań, dnia 07 lipca 2021 r.